

INGLIZ TILIDA ASPEKT VA ZAMONNI FARQLANISHI

*Imatov Navruz Pattaqulovich,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Xorijiy tillar” kafedrasida katta o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada aspekt va zamonni farqlanishida zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni qabul qilishda va muayyan zamon ma’nosini anglatishda fe’l leksik ma’nosining ham ahamiyatga ega ekanligi aks ettirilgan. Qolaversa, grammatik jihatdan aspekt va zamonni farqlanishi bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Aspekt, grammatik mazmun, fe’l sistemasi, temporallik, diektik, aspektual ma’nosi, kuzatuv nuqta, perfektiv, imperativ.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ АСПЕКТА И ВРЕМЕНИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

*Имомов Навруз Раттакулович,
Старший преподаватель кафедры «Иностранные языки»
Самаркандского института экономики и сервиса*

Аннотация: В данной статье отражено, что лексическое значение глагола важно также в дифференциации вида и времени, в принятии грамматических форм, выражающих время, и в выражении значения определенного времени. Кроме того, разработаны предложения и рекомендации по различию вида и времени с грамматической точки зрения.

Ключевые слова: Вид, грамматическое наполнение, глагольная система, темпоральность, диектика, видовое значение, точка наблюдения, перфект, императив.

DIFFERENTIATION OF ASPECT AND TENSE IN ENGLISH

*Imatov Navruz Pattakulovich,
Senior teacher of department “Foreign Languages”
Samarkand Institute of Economics and Service*

Annotation: In this article, it is reflected that the lexical meaning of the verb is also important in the differentiation of aspect and tense, in accepting the grammatical forms that express the tense and in expressing the meaning of a certain tense. In addition, suggestions and recommendations have been developed on the difference between aspect and tense from a grammatical point of view.

Key words: Aspect, grammatical content, verb system, temporality, diectic, aspectual meaning, observation point, perfective, imperative.

Kirish. Ingliz va o‘zbek tillaridagi fe’llarning leksik-grammatik bog‘liqlikka asoslangan tasniflarini qiyosiy o‘rgangan Sh.Jalolova “Harakatning vaqtda chegaralanganligiga ko‘ra fe’l turlari (har ikkala tilda mavjud): terminativ va noterminativ fe’llar. Fe’lning bu turlari har ikki tilda mavjud, lekin ingliz tili uchun u ko‘proq grammatik ahamiyatga ega” ekanligini aytib o‘tadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Vendler fe’llarning zamonga munosabat jihatdan o‘ziga xos ma’noviy farqlarga ega ekanligini aniqladi va ularni tasnifladi zamonni aspektga bog‘lab o‘rgangan olimlardan biri Z. Important figures such as E. Bach, D. Dovti, M. Moens, and M. Stedman olimlar tomonidan ham zamon ifodalashda o‘ziga xosligiga ko‘ra fe’llarning aspektual kategoriyalari ajratildi [1, 2, 8]. Most commonly, these terms refer to states, processes, faoliyat-jarayon fe’llari, natijaga yo‘naltiruvchi fe’llar (accomplishments), and jarayonning oxirgi natijasini ifodalovchi fe’llar (achievements)ga ajratadilar. An array of novel

guruhlariga bag'ishlangan salmoqli tadqiqotlar amalga oshirilgan fe'l semantikasi va o'zbek tilshunosligida.

Zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni qabul qilishda va muayyan zamon ma'nosini anglatayotganda fe'l leksik ma'nosining ham ahamiyatga ega ekanligi butun jahon tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham qayd qilinadi. Jahon tilshunosligida bu masala fe'llarni aspektual guruhlarga ajratish orqali hal qilinishi qayt etilgan. Shu sababli zamon kategoriyasiga bag'ishlangan aksariyat ishlarda zamon aspekt bilan birgalikda o'rganiladi. Bunda grammatik aspekt deganda fe'l lug'aviy ma'nosidagi ma'lum bir semalarning uning zamonda qo'llanilishiga ta'siri tushuniladi. Davomiylik (progressive), tugallanganlik, natijaviylik (perfect) kabilar aspektual tasnif mezonlari sifatida qaraladi.

Aspekt keng ma'noda bir qator tillarda fe'lga xos xususiyatlarning grammatik shaklga yoki leksik vositalarorqali o'sha grammatik mazmunni belgilaydigan semantik ifodalarni tavsiflaydigan atama sifatida qaraladi. Soddaroq aytdigan bulsak aspektni aniqlashda va uning xususiyatlarini shakllantirishda zamonga aloqador bo'lgan fe'l ma'nosini ikki qarama-qarshi guruhga ajratish sanaladi. Fe'lga xos bo'lgan zamon va aspekt kategoriyalari ba'zi tillarda bir-biriga bog'liq hodisa sifatida qaralsa, boshqa tillarda bir birini to'ldiruvchi kategoriya sifatida qaraladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kun tadqiqotlarida keltirilayotgan ilmiy xulosalar va takliflar yangidan-yangi zamonaviy tadqiqot usullarini talab qiladi. Shu boisdan ham tadqiqotlarda zamonaviy texnologiya va tadqiqot usullaridan foydalanish talab qilinadi. Mazkur tadqiqot jarayonida tizimlashtirish, taqqoslash, qiyoslash kabi zamonaviy tadqiqot usullaridan ham foydalanildi.

Muhokama va natijalar. Zamon, fe'lning asosiy grammatik kategoriyalaridan biri bo'lib voqea-hodisani vaqt kechimiga A.Smitning ta'kidlashiga esa, zamon vaqtkechimida aniq yo'nalish yokinnuqtaga ega bo'lgan va grammatik markerlangan kategoriya hisoblanadi. (Comrie 1985:9), (Smit 1991:136). Takidlash joizki ko'pgina tillarda hozirgi o'tgan va kelasi zamonlar tan olinadi. Lekin hamma tillarda ham ushbu uch zamonni ajrata oladigan yoki umuman olganda, hamma zamonni farqlovchi grammatik vositalar mavjud emas. Shuning uchun ham mazkur tillardagi fe'l sistemasini qiyosiy o'rganishda zamon va aspekt tahlili uzviylikda amalga oshiriladi. Bundan tashqari, zamon yoki aspekt tahlili temporal hodisalar doirasida ko'rib chiqiladi. Aslini olganda, har bir kategoriyaning belgilovchi ham grammatik ham leksik vositalar umumlashtirilgan holda amalga oshirilishi maqsadga muvoffiq bo'ladi.

Bevosita aspektga tegishli bo'lgan ta'riflarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bu sohaga tegishli ta'rif va tavsialarda ham turlicha yondashuvlarni o'rganishimiz mumkin. B.Komri (1976:3) aspektni "vaziyatni ichki vaqtinchalik ko'rishning turli usullari" deb ta'riflaydi. Aspekt bilan bog'liq tahlillarni temporallikdan ajratib bo'lmaydi: ikkala hodisa ma'lum voqea-ga tegishli voqea-hodisalarni ifodalovchi lisoniy sabhlar sanaladi. Ammo ular orasidagi farq grammatik jihatdan butunlay boshqacha. Aspekt vaqt bilan bog'liq ammo u zamondan farq qiladi. O.Dahl (1985) fikricha, zamon kategoriyasi diektik kategoriya bo'lib, ular voqea-hodisalarni nutq momentiga bog'laydi. Aspekt diektik bo'lmagan kategoriyalar sirasiga kiradi. B.Komri farqlashning qo'yidagi usullarini taklif qiladi: Aspekt vaziyatini, vaqtini hech nimaga bog'lash bilan bog'liq bo'lmagan hodisa yoki bir vaziyatning harakat tanlovi bilan bog'liq. Vaziyatda ichki vaqt (aspect) va tashqi vaqt (zamon) orasidagi farqni aytish mumkin.

Gapning aspektual ma'nosi ikki xil ma'lumotni beradi: vaziyat muayyan nuqtai nazardan taqdim etgan vaziyat bil vosita holat yoki muayyan turdagi hodisa sifatida tavsiflanadi. A.Smit bu ikki aspektning alohida komponentlari, ya'ni kuzatuv nuqtasi (view point aspect) aspekti vaziyat turi aspekti (situation aspect) kabilarni A.Smit (2003:68) ajratib ko'rsatadi. Kuzatuv nuqtasi aspekti morfologik jihatdan, affikslyoki maxsusshakllar bilan ko'rsatiladi: Vaziyat turi fe'l, argument va qo'shimchalarning birikmasi bilan ko'rsatiladi. Shunday qilib, har bir aspektual komponentni aniqlaydigan shakllar birga mavjud bo'ladi. (Smit 1991).

Kuzatuv nuqtasi aspektini ko'pincha grammatik jihat deb ataladigan fikrga mos keladi: Bu voqea-hodisa kechishini anglatuvchi birlik o'rtasidagi farqni grammatikalshtirish usuli bilan bog'liq amalga oshiriladi. (Xydopilos 1995:118). Ananaviy ravishda voqea-hodisakechimikuzatuv nuqta turi mavjud: Perfektiv va Imperfektiv. A.Smit (1997) ularning xususiyatlarini quyidagicha umumlashtiradi: Perfektivga tegishli kuzatuv nuqta aspekti vaziyatni to'liq, shu jumladan boshlang'ich va yakuniy nuqtalarning ikkalasini ham qamrab oladi.

Imperfektiv kuzatuv nuqtali aspekt vaziyatning bir qismiga shu jumladan boshlang'ich yoki yakuniy nuqtalarga emas voqea-hodisalar kechimiga qo'llaniladi.

Perfektivlik va Imperativlik farqiga kelsak perfektivlik muddatning yo'qligi yoki chegaralangan xususiyatli xarakterini o'z ichiga oladi, xolbuki imperfektiv aniqlovchi xususiyatga nisbatan aniqlanmagan hodisa sifatida tavsiflash kerak. Aksincha, imperfektiv vaziyatning kechimidagi harakatning vaqtinchalik tuzilishiga ishora qiladi.

Vaziyat jihati an'anaviy ravishda leksik jihat deb ataladigan narsaga mos keladi; u ham ichki jihat (Verkuyl 1972, 1993) yoki Aktionsart sifatida tanilgan. Bu voqea-xodisalarning ichki turini tasvirlovchi leksik-grammatik kategoriya bo'lib, hodisaning vaqtinchalik tuzilishi yoki hodisa turi, ya'ni ular o'rtasidagi munosabat fe'l, unga birikadigan boshqa til vositalari birgalikda ifodalanadigan hodisa turidir. Vaziyatni ifodalovchi leksik bo'laklarga xos bo'lgan belgilarga ishora qiladi va u turli hodisa turlarini farqlaydi.

1. Mary banan yedi

Mary ate banana in 5 minutes.

2. Mary banan yedi

Mary ate banana for 5 minutes.

Bu davomiy va yakunlovchi jumla o'rtasidagi qarama-qarshilikni ko'rsatadi. Bunda "eat" fe'li doimiy bo'lsa, bu jumladagi aspektual farqlar to'ldiruvchi (banan, bananlar) orasidagi farq bilan bog'liq bo'lishi takidlanadi.

Ingiliz tili zamon talqinlarida zamoni morfologik ko'rsatgichlari f'el shakllari bilan belgilanadi. Ammo, hozirgi zamon morfologik jihatdan aniq mustaqil grammatik ko'rsatgichlari mavjud bo'ladi, hozirgi zamoni nutqda qo'llanilishining turli semantic ifodasi, mazmun farqlanishi kuzatiladi. Bu bevosita qo'llaniladigan f'ellarning leksik ma'nosidan tashqari vaziyat turiga bog'liq ekanligini kuzatishimiz mumkin. Perfekt jihat uchun belgilangan og'zaki shakl, ehtimol hozirgi zamon sifatida zamon xususiyatlarining kamligi natijasi sifatida talqin qilinadi. Hozirgi zamon, shunday qilib hech qanday morfologik zamon spetsifikatsiyasi mavjud bo'lmaganda "standart" talqin sifatida ko'rib chiqiladi.

Smit (1991) fikriga ko'ra, perfekt anglatadigan vaziyatning yakuniy nuqtasidan tashqarida bo'lgan harakat yoki vaziyatning ta'siri ham kuzatiladi. Mazkur hol kontekst semantikasi sanaladi. Ko'rinadiki morfologik jihatdan faqat perfekt va imperfektni ajrata olamiz. Perfekt f'el harakatning turgan nuqtasini ifodalovchi ko'makchi f'el (have) va fe'ning shaxssiz shakli bilan yasaladigan perfektiv tushunchaga nisbatan qo'llaniladi. (Xydopolus 1995;130).

Perfektning morfologik xususiyati kuzatuv nuqta aspektida anglashiladigan perfektiv ma'noda farq qiladi. Vaziyat turi "fe'l va fe'l iboralarini o'ziga xos aspektual xususiyatlariga ko'ra tasniflash bilan bog'liq (Xydopolus 1995;118). Bu borada Vendler (1957;1967) ingliz tili uchun eng maqbul tasnifni taqdim etdi. U tomonidan amalga oshirilgan fe'llarning aspektual tasnifi ular bildiradigan hodisa turiga asoslanadi. U fe'llarning ichki tuzilishini tekshiradi. Quyi hodisalar, ketma-ket bosqichlar va uni tashkil etuvchi boshlang'ich va oxir tugagan nuqtalar e'tiborga olinadi. Ular vaqt bilan o'zaro bog'liq bo'lib, fazalar ketma-ketligida o'zgarishlarni tasvirlashda foydalaniladi. Bunda usha o'zgarishlarni belgilovchi vaqt ko'rsatgichlarga e'tibor qaratiladi. Vendlerning fe'llarining faoliyat, tugallanish natija tasnifi va holat quyidagicha ta'riflanadi.

1-jadval

Vendlarning fe'llarining faoliyat, tugallanish natija tasnifi va holati

Faoliyat fe'llari	Bu fe'llar vaziyatni vaqt o'tishi bilan ketma-ket bosqichlardan iborat bo'lgan holda kodlaydi
Tugallanish fe'llari	Bu fe'llar vaziyatni ketma-ket bosqichlarga ega bo'lishini tavsiflaydi, lekin ular faoliyatdan o'ziga xos yakuniy nuqtani kodlashi bilan farq qiladi (masalan, uy qurishda terminal nuqtasi va natija turi ma'lum vaqt davomida o'zgarish orqali erishiladigan natija
Muvaffaqiyatga erishish fe'llari	Bu fe'llar (ozgina, fe'l frazalari) xuddi (recognize a friend, do'stni tanimoq), (reach the top, yuqoriga chiqish) kabi muvofaqiyatga erishish fe'llari vaziyatni o'z vaqtida va bir zumda kodlashini bildiradi. Ular shunday qisqa vaqt ichida sodir bo'ladiki, ular bir lahzalik sifatida qaraladi.
Holat fe'llari	a) Bu fe'llar xuddi (know- bilmoq, wont-istamoq, be sleep-uyquda bo'lmoq) kodlangan fe'llari bir xil holatlarni o'z ichiga olgan va tugallanmagan yakuniy nuqtaga ega bo'lmagan holatlardir. Holat fe'llari vaqt o'tishi bilan o'zgarmaydigan va aniq yoki ko'rsatmaydigan vaziyatlarni tasvirlash bilvosita, vaziyatning boshlanishi yoki tugallanishi hisoblanadi. Haqiqat shundaki, ularning o'zgarishligi ularning boshqa turdagi vaziyatlardan asosiy farqidir. Ko'rinib turganidek, ularning barchasi o'zgarishlarga ishora qiladi, lekin atamalar jihatdan bir biridan farq qiladi.

Vendlarning fe'llarining faoliyat, tugallanish natija tasnifi va holati

Faoliyat fe'llari Bu fe'llar vaziyatni vaqt o'tishi bilan ketma-ket bosqichlardan iborat bo'lgan holda kodlaydi

Tugallanish fe'llari Bu fe'llar vaziyatni ketma-ket bosqichlarga ega bo'lishini tavsiflaydi, lekin ular faoliyatdan o'ziga xos yakuniy nuqtani kodlashi bilan farq qiladi (masalan, uy qurishda terminal nuqtasi va natija turi ma'lum vaqt davomida o'zgarish orqali erishiladigan natija

Muvaffaqiyatga erishish fe'llari Bu fe'llar (ozgina, fe'l frazalari) xuddi (recognize a friend, do'stni tanimoq), (reach the top, yuqoriga chiqish) kabi muvofaqiyatga erishish fe'llari vaziyatni o'z vaqtida va bir zumda kodlashini bildiradi. Ular shunday qisqa vaqt ichida sodir bo'ladiki, ular bir lahzalik sifatida qaraladi.

Holat fe'llari Bu fe'llar xuddi (know- bilmoq, wont-istamoq, be sleep-uyquda bo'lmoq) kodlangan fe'llari bir xil holatlarni o'z ichiga olgan va tugallanmagan yakuniy nuqtaga ega bo'lmagan holatlardir. Holat fe'llari vaqt o'tishi bilan o'zgarmaydigan va aniq yoki ko'rsatmaydigan vaziyatlarni tasvirlash bilvosita, vaziyatning boshlanishi yoki tugallanishi

hisoblanadi. Haqiqat shundaki, ularning o'zgarishligi ularning boshqa turdagi vaziyatlardan asosiy farqidir. Ko'rinib turganidek, ularning barchasi o'zgarishlarga ishora qiladi, lekin atamalar jihatdan bir biridan farq qiladi.

Holat aspekti va "ajralmas yakuniy nuqta" tushunchasiga ishora qiladigan bo'lsak, faoliyat va holat fellari tugallanganlik emas tugallanmaganlik hisoblanadi, chunki ular hech qanday yakuniy nuqtani kodlamaydi, bajarish va muvafaqqiyatga erishish fe'llari esa tugallanganlikdir, chunki ular oxirgi nuqta hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Takidlash joizki, fe'l vaziyatni vaqtinchalik chegara yoki yakuniy natija sifatida tavsiflaydi – bu vaziyatning jihati, gap esa vaziyatni davom etayotgan (progress/mukammal) yoki tugallanmagan sifatida taqdim etadi va bu fe'l bilan ifodalanadigan kuzatuv nuqta aspekti bilan bog'liq. Aspektning uch tomonlama namoyon bo'lishi. Aspekt morfologik, semantik va sintaktik realizatsiyaga ega. Uning morfologik, semantik va sintaktik xususiyatlari ko'plab tilshunoslar tomonidan keltirilgan. Shuni takidlash kerakki, ko'pincha morfologik va semantik component ba'zilar chalkashtirib yuborishadi: Lekin ularni aniq ajratib ko'rsatish kerak. Chunki ikkala component ham aspect turini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Morfologik component voqea-hodisani bir butunligicha ifodalovchi hodisa sifatida baholasa, semantic component voqea-hodisani kechishi va uning ichki tabiatini belgilashga, aniqlashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Verkuyl, H.J., (1993). A theory of aspectuality: the interaction between temporal and atemporal structure. Cambridge University Press

Dowty D. The Effects of Aspectual Class on the Temporal Structure of Discourse: Semantics or Pragmatics //Linguistics and Philosophy. – Swets and Zeitlinger, 1986. – P. 37-61.

Moens M. and Steedman M. Temporal Ontology and Temporal Reference // Computational Linguistics. – June, 1988. – P. 15-28.

Vendler Z. Linguistics in philosophy. (Verbs and times). - New-York: Cornell university press, 1967. -P. 97-121.

Comrie, B., (1976). Aspect: An Introduction to the study of verbal aspect and related problems. Cambridge University Press.

Comrie, B., (1985). Tense. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Smith, C.S., (1991). The Parameter of Aspect [Studies in Linguistics, Volume 43]. Kluwer Academic Publishers: Dordrecht, Boston, London.

Smith, C.S., (1997). The Parameter of Aspect [Studies in Linguistics, Volume 43]. Second edition. Kluwer Academic Publishers: Dordrecht, Boston, London.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б.286.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 608